

AZ EMBERI ÖNRENDELKEZÉS SZÜKSÉGSZERŰ ÉS ÜNNEPÉLYES AKTUSA: SZEMÉLYES VILÁGNÉZET (VALLÁS) ALKOTÁSA

Kísérlet az emberi jogok egy lehetséges megalapozására

KUMINETZ Géza
egyetemi tanár (PPKE HTK – KJPI)

1. Bevezetés

Sokat és sokféleképp beszélünk ma az emberi önrendelkezésről, a felelős döntés fontosságáról. Mindennapi döntéseink háttérében vagy épp előtérben azok alapja, világnézeti, vallási identitásunk megalkotása és a hozzá való hűség, illetve szükség esetén a vonatkozó korrekcióhoz való bátorság áll.

Mi emberek ugyanis világnézet alkotására teremtett, szinte erre ítélt lények vagyunk, s ennek megalkotása és a hozzá való hűségünk a legföltettebb kincsünk. Méltóságunk épp ebben az önrendelkező döntésben és a hozzá való hűségünkben mutatkozik meg a legkiválóbban; ez válik életünk iránytűjévé, életünk értékének – önmagunk előtt is – mérőjévé.

Sok-sok tényező befolyásolja, segíti, gátolja, eltájolja világnézeti, vallási felfogásunk kialakulását, ám a döntés mégis személyes, hiszen elkötelező, felelős döntésről van szó. S a döntés óhatatlanul megszületik bennünk, legalább implicit módon az életérzésünk, az életvitelünk jelzi felfogásunkat.

A világnézetünk megalkotásakor döntünk arról, hogy hogyan tekintünk a világra, önmagunkra és az istenségre. Arról döntünk, hogy milyen értékrendet tartunk igaznak, s ezért ahhoz feltétlenül ragaszkodunk, akár az életünk árán is védjük önünket. A világnézetünk, vagyis a vallásunk valamiképp egy velünk, olyan valóság (nem állvilágnézet),¹ mely meghatározza a tudatunkat, vagyis egész lényünket. Ha nem lennénk hozzá hűségesek, akkor mintegy elárulnánk magunkat, mintha meghasonlalnánk önmagunkkal.

¹ NOSZLOPI László: *Világnézetek lélektana*. Budapest, Szent István Társulat, 1937. 92–111.

De miért is vagyunk világnézet alkotására ítelve, szelidebben szólva teremtve? Egyrészt azért, mert létünk térben és időben kibomló, amiért is nem látjuk át teljesen létünk törvényeit, másrészt ráébredünk arra, hogy teremtmények vagyunk. Ezért nem lehet osztályrészünk a teljes ismeret. A részlegesből jutunk el az egyetemeshez, a részlegesben kell megragadnunk az értékeset. Ezért a világnézet, mellyel a világot látjuk, „nem csupán azt nézi, ami van, hanem értékel is. Nem pusztán leír és megért, hanem felszólít állásfoglalásra és cselekvésre is. [...] A világnézet nemcsak az a valami, amit látunk, hanem maga a szem is, ami lát; nem pusztán tudás, hanem meggyőződés is, vagyis állásfoglalás. Nemcsak képet, megismerést ad a világról, hanem a megismerő személynek, a világot szemlélő embernek szeretetét, hitét, bizalmát, illetőleg elutasítását, gyűlöletét, tagadását is tartalmazza.”² A személyes elem tehát szükségképpen része a világnézetnek, vagy jelen esetben a szinonimájaként használt vallásnak. Ez a személyes elem „a világnézet ereje és értéke, de gyengesége és veszedelme is lehet. A világnézetet ugyanis az egész ember, a teljes személy alakítja ki. Nem csupán az igazság akarása, hanem az érdek, a hatalomra és érvényesülésre törekvő akarat is alakítja azt. Az igazság-igény a világnézetben ezért gyakran a legalacsonyabbra száll alá, és a rossz értelemben vett alanyiség állandósul benne.”³ Az értékelés tehát több is, kevesebb is, mint a megértés: benne a világgal, önmagunkkal, az istenséggel való kapcsolatunk, vagyis a kötelmeink, fejeződnek ki, ezért alapvetően etikai természetű.

A fentiek alapján méltán valószínűsíthetjük, hogy a vallásszabadság alapjoga (melynek alapja az ép világnézet alkotásának kötelessége) miért minősíthető az alapjogok alapjogának. Világos továbbá az is, hogy ennek a jognak és kötelességnek a felelős gyakorlásához van szükség a legalaposabb felkészítésre, így a jó nevelésre, a társadalomban az ép viselkedési minták szilárd érvényesítésére. Az ép világnézet kialakítása ugyanis sorskérdés a számunkra.

2. Megfontolások az emberi személy természetéről és méltóságáról

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy mi lehet világnézetileg értékelhető és mi értékelendő bennünk, vizsgáljunk kell az emberi személyt, közelebbről az emberi lényegét, az emberi természetet.

Az emberi természet létéről, lényegéről, illetve annak állandóságáról, határainról különféleképp ítélnék az egyes bölcséleti rendszerek. A kérdés veleje talán abban áll, hogy van-e mértékadó antropológiai alap, mely helyesen ítél az emberi életfeladatról. Ma ezt a mértékadó alapot jelenti talán az, hogy az ember személy, s személy volt a megismerési, lényegadó és tevékenységi elv, illetve vonatkoztatási pont egyszerre. Ezért kívánjuk tanulmányozni a továbbiakban a személyt, akinek ki kell bontakoznia, vagyis személyiséggé kell válnia; méltóságát birtokba is kell vennie.

Az alábbiakban röviden hét tudós (etológusok, filozófusok, pszichológusok és teológusok) személyiségmodelljét, vagy legalábbis az emberi személyiségről adott jel-

² Uo. 12.

³ Uo. 8.

lemzését ismertetjük és értékeljük, melyek egymást jól kiegészítik, és nagy vonalakban felmutatják az emberi személyiség világnézeti szempontból fontos sajátosságait.

1. Csányi Vilmos humánétológus felfogása szerint:⁴ az ember biológiájában van, hogy hiedelmeket alkot (benne megjelenik az erkölcsi tudat, melynek át kell hatnia lényét), s a közösségéért szükség esetén az életét is képes odaáldozni. Az evolúció az ember számára már nemcsak biológiai, hanem kulturális jellegű is. Vagyis a kultúra visszahat az emberre, mint biológiai lényre.⁵ Nagyon fontos, hogy alapos legyen az emberi szocializáció, vagyis pozitív identitáshoz vezessen, s megszilárduljanak a tudatban a közösség vallotta hiedelmek. A teljes értékű emberi élethez néhány ezres lélekszámú közösségre, benne iskolára és templomra van szükség. A hiedelmek tehát azt jelzik, hogy az embernek léte kibontakoztatásához feltétlenül szüksége van világnézetre, melyben az önmagához, a világhoz, embertársaihoz és az istenséghez való viszonya tárul fel. Ha nem sikerül a pozitív identitás kialakítása, úgy a kulturális evolúcióban is lehetségesek ún. megszaladási jelenségek, melyek rövidtávon eredményesek lehetnek, de hosszabb távon az egész civilizációt veszélyeztethetik. E sokarcú jelenséget civilizációs ártalmakként ismerjük. Lásd a mai társadalmakban felszaporodó nárcisztikus embertípus uralkodóvá válását,⁶ vagy az ún. egyszemélyes csoportokat, melyek lehetetlenné teszik a valóban személyes kapcsolatokat. A háború is, mint minősített agresszió, kulturális, vagyis világnézeti termék. Sőt, ami talán a leghihetlenebb, maga a tudományok gyors fejlődése is veszélyessé válhat az emberre nézve, hiszen annyira megzavarhatják az emberi életet, hogy a kultúra pusztulásával fenyegetnek.⁷ Embernek lenni tehát adottság és feladat is egyszerre. Nem mindegy, hogy milyen értékrendet követ az ember, nem mindegy, hogy azt jól interiorizálja-e. Úgy tűnik a modern biológiai tudományok mai eredményeiből, hogy az ember jövőjét elsősorban az befolyásolja, hogy miként tudja birtokba venni erkölcsi lény mivoltát. Ha ez nem sikerül, akkor bármekkora lesz is hatalma a természet felett, ám önmaga feletti ereje lesz egyre kisebb, ami jelzi, hogy mégsem ő az igazi úr a Földön, a mindenségben.⁸ Nem mindegy, hogy milyen világnézetet választ, nem mindegy, hogy a felnőtté válás folyamatában a kultúra átkot vagy áldást jelent-e személyisége kifejlődésében. A közösségnek (a kultúrának) óriási szerepe van tehát az emberi ember-

⁴ CSÁNYI Vilmos: *Az emberi természet. Humánétológia*. Budapest, Vince, 1999.; CSÁNYI Vilmos: *Az emberi viselkedés*. Budapest, Sanoma Budapest, 2006.; CSÁNYI Vilmos – MIKLÓSI Ádám (szerk.): *Fékezett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban*. Budapest, Typotex, 2010.

⁵ HORVÁTH Mária (szerk.): *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*. Budapest, Typotex, 2014. Élénk kutatások folynak annak kiderítésére, hogy a kultúra miként hat vissza az agy struktúrájára és működésére. Vö. Norman DOIDGE: *A változó agy. Elképesztő történetek az agykutatás élvonalából*. Budapest, Park, 2011. 347–375.

⁶ LASCH Christopher: *Az önimádat társadalma*. Budapest, Gondolat, 1984. 8–9.

⁷ CSABA György (szerk.): *A modern ember biológiai paradoxonja*. Budapest, Medicina, 1978. 5–6. Egyéb civilizációs ártalmak a család szétverése, a közoktatás és a média manipulálása, a kábítószer és erőszak, s a bűnöző államok térnyerése: Vö. Peter KREEFT: *Ökumenikus dzsihad. Ökumenizmus és a kultúrharca*. San Francisco, Szent István Plébánia, 2004. 61–77.

⁸ Peter KREEFT: *Vissza az erőnyhez*. Magyarország, Sarutlan Kármelita Nővérek, 2014. 30.

ré válásban, az ép és élő hagyomány (érvényben levő értékrend) közvetítésével, annak az egyénben a szocializáció révén szilárd viselkedési mintaként való beleygőkezetetésében.

2. *Noszlopi László* filozófus és pszichológus szerint az emberi személyiséget négy egymásra vissza nem vezethető, de egymásra ható, rendező tényező alakítja: 1. biológiai determinizmusok, melyek az ok-okozat (hatás) elvének megfelelően működnek (a személyiségben zajló folyamatok genetikai szemlélete ez). 2. Az ember által kitűzött célok. 3. A lélektan által kidolgozott kategóriák, melyek szintén erőteljesen hatnak a személyiségre, pl. a Jung-féle ösképek (archetípusok); és végül 4. az emberi személyiségnek van szellemi rétege is, mely az emberi tevékenységbe értelmet visz, azoknak jelentést ad. A léleknek ez a szellemi rétege kapcsol össze minket az ún. abszolút értékekkel, vagyis az igazsággal (logikai érték), a jósággal (etikai érték) és a széppel (esztétikai érték). Ebben a felfogásban a teljes személyiség csak e négy tényező kellő figyelembe vételével modellezhető; sőt, azt kell mondanunk, hogy a szellemi értékek révén lesz az emberi élet teljes, vagyis igazán emberi. Ezek a végső betájolói az emberi életnek.⁹ Ebben a modellben az emberi létfeladat egyfajta küzdelemként jelenik meg, úgy, hogy a szellem értékeinek kell mindinkább átlényegíteniük a személyiséget, relativizálva bizonyos értelemben a biológiai, pszichikai jellegű hatásokat és célkitűzéseket. Erre vonatkozóan ma ismét úgy gondoljuk, hogy igen dinamikus és kölcsönös hatással van egymásra test és lélek (szellem), amint erre az ún. epigenetikai kutatások rámutatnak.¹⁰

3. *Horváth-Szabó Katalin* pszichológus modellje szerint: a személyiségnek három dimenziója van: a test, a psziché és a lélek. A test talán nem kíván külön magyarázatot, ám a másik két kategória igen. A „psziché a kognitív, érzelmi/motivációs és kapcsolati területeket fogja össze, míg a lélek vagy szellemi dimenzió a spiritualitást, a transzcendens irányulást tartalmazza. [...] A szellemi dimenzió ugyancsak az elme elkülönülő, de csak az emberre jellemző dimenziója, éntudatosság, élmény, csodálkozás, nyitottság és a tér, idő transzcendentálása kapcsolódik hozzá. [...] A szellem önmagát a tudatosságban, értelmes megértésben, ésszerű ítéletekben és én-meghatározott döntésekben fejezi ki.”¹¹ A testből, pszichéből és lélekből álló személyiségnek további három szintje van.: 1. A diszpozicionális vonások szintje: ide tartoznak az öröklött és szerzett vonások, melyek a személyiség sajátos tulajdonságaiban jelennek meg, mögöttük az énnel. E tulajdonságoknak (vonásoknak), a konkrét viselkedésnek a miértjéhez ismernünk kell az illető élettapasztalatait, tapasztalatainak ér-

⁹ NOSZLOPI László: *A világnézetek lélektana*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 26–29. Ezért állíthatjuk, hogy az emberi létnek nincs transzhumán vagy poszthumán dimenziója, mivel az szükségképp az infrahumán vagy antihumán szakaszhoz való visszaesést jelzi.

¹⁰ JOACHIM BAUER: *A testünk nem felejt. Kapcsolataink és életmódunk hatásai génjeink és idegrendszerünk működésére*. Budapest, Ursus Libris, 2011.

¹¹ HORVÁTH-SZABÓ Katalin: Van-e köze a lélektannak a lélekhez? *Spiritualitás és személyiség. Sapiantiana*, 2010/1. 43–45.

telmezési módját, céljait és terveit. 2. A személyes tervek, törekvések szintje: míg a fentebb említett vonásokat birtokoljuk, addig a tervek megvalósítása cselekvésben és a kitűzött célok megvalósítása küzdelemben nyilvánul meg. Hogy milyen célokat tűz ki valaki, jelentősen függ az életérzésétől, a világnézetétől (vallásától). 3. Az identitás szintje: ahol az egyén jelentést és értelmet ad életének, vagyis konzekvens világnézetet alkot, mely az ő személyes értékrendszere lesz, gondolatainak, érzéseinek és cselekvésének ez ad tartalmat és irányt. Az egész személyiség ennek az értékrendnek a szolgálatába állítódik, azt hűségesen megéli.¹² Nevezik ma ezt a személyre szabott és kivívott világnézetet spiritualitásnak, vagyis globális élettervnek, életlátásnak (mint értelemadásnak és elfogadásnak), az élet különböző helyzeteivel való megküzdési módnak is.¹³ Nevezhető alapvető és egységesítő életérték- és életértelem választásnak is.¹⁴ A spiritualitásnak pedig az érett vallásosság a betetőzője, mivel a „vallásosság integrálja, összerendezi, célba állítja és talpig nehéz hűségbe bújtatja a megtért embert és életét.”¹⁵ Ez a modell jól jelzi a világnézet személyiségnek identitást adó, a személyiséget egy nagy harmóniába rendező erejét és épp ezért a személyiséget ki- és beteljesítő jellegét.

4. *Várkonyi Hildebrand OSB* pszichológus-teológus felfogása: az emberi élet legnagyobb boldogsága a személyi lét, vagyis a szép, harmonikus egyéniség. Ennek hiánya a szenvedő és a másoknak fájdalmat okozó ember. Szerinte az emberi egyéniség *unitas multiplex*, vagyis létének különböző dimenzióit, elemeit „belső szellemi kapcsolat fűzi egységbe és ez az egység, az egész, megelőzi a részeket”.¹⁶ Ez a harmónia, vagy kiegyensúlyozottság azonban ellentétek dinamikus egysége, amit a jellem tesz egységessé és lezárttá (de nem bezárttá!) az idő kereszt- és hosszmetzetében egyaránt. A jellem adja tehát a kellő önuralmat, az egységes életvezetést, a személyiség stílusát, mivel az egész személyiség általa válik egységes egésszé, jut egy végső, legfőbb érték uralma alá.¹⁷ Ugyanakkor „az az összhang és egyensúly persze, amely végső célpontját és megnyugvását alkotja a lélek hullámzásainak, csak eszményi állapot, a valóságban el nem érhető soha. Ami valóban elérhető számunkra, az a viszonylagos harmónia és a viszonylagos kiegyensúlyozottság, amelytől egyformán távol áll a sztoikusan merev s minden fejlődésre képtelen zavartalanság (ataraxia) és a szüntelen hanyattatásoktól feldúlt nyugtalan s alapjában kiegyensúlyozatlan lelkiesség, vagy a radikális törést rejtő tragikus személyiség. Az összhang önmagunkkal s a

¹² HORVÁTH-SZABÓ (2010/1) i. m. 49–52.

¹³ CENCINI Amedeo: La spiritualità nella formazione umana. *Camillianum*, 2011/1. 183-184.

¹⁴ Stefano DE FIORES: Spiritualità contemporanea. In: DE FIORES Stefano – GOFFI Tullio (a cura di): *Nuovo Dizionario di Spiritualità*. Cinisello Balsamo (MI), San Paolo, 1999. 1525.

¹⁵ HORVÁTH-SZABÓ (2010/1) i. m. 52. és SZENTMÁRTONI Mihály: Vallásosság és lelki egészség. *Vigilia*, 1985/10. 810–817.

¹⁶ VÁRKONYI Hildebrand: A modern pszichológia tanítása a boldogság feltételeiről. *Katolikus Szemle*, 1936/2. 737.

¹⁷ Megjegyezzük, hogy az uralom nem leigázást, nem elnyomást, hanem szerves integrálást jelent, ami egységet és kiegyensúlyozottságot eredményez.

külső világgal oly fontos és lényeges eleme a személyiség felépítésének, hogy nélküle más értékes célok megvalósíthatatlanok. [...] Az ellentétek feszültségének egyensúlyába tehát így is feloldhatjuk a személyiség fogalmát: egység – a pillanatnyi és időbeli sokaságban, összhang – a széthúzó elemek között, egyensúly – a változások dinamikájában.”¹⁸

Mármost ennek az egyensúlynak, összhangnak és egységnek, vagyis a jellemnek a megteremtésében igen fontos szerepe van az értelemnek és a szabadságnak. Éspedig azért, mert „az értelemnek középponti helyzete van a személyiség egészében és szerkezetében. Sem érzelmi, sem akarati világunk magasrendűvé nem fejlődhetik abban az esetben, ha az értelem fejletlen vagy alacsonyrendű marad. [...] Az az értelem, mely a mélybe hatol, tökéletesen megragadja a dolgok lényegeit s oki kapcsolatait, amely egyformán lebeg szellemvilág és az anyag világa fölött és főképpen az igazság szolgálatára van beállítva: ez az értelem vezére és parancsolója az érzelmi és akarati lelki szféráknak is s azokat is mélylyé és nemessé, szilárddá és alázatossá, következetessé és jóságossá tudja avatni. Igazán mély érzelmiség például nem lehetséges a mindentől felületes személyiségben – s igazi erkölcsiség sem lehetséges az értelemnek igazság-érzéke, igazságra törekvése, igazságszenvédelye nélkül. Általában minden szenvedélyben – a rosszakban is – az értelem nagyszabású uralma érvényesül. [...] Viszont az értelemnek ez a kormányzó és központian motiváló szerepe nem érne semmit sem a személyi szabadság lélektani eleme nélkül, mellyel elválaszthatatlanul egybefonódik. Csak a szabad belátás és igazságfelismerés valódi értés és tudás; az igazság csak a szabad szolgálat útján közelíthető meg. [...] Sokféle viselkedést kényszeríthetnek reánk a külső hatalmak, de valódi meggyőződéseket rákényszeríteni semmilyen értelemre nem lehet. [...] Az önmagát meghatározó és kormányzó személyiség szabad, mert ura önmagának; az önuralom, mint a személyi létnek egyik legbecesebb és az erkölcsi jellemet biztosító mozzanata. [...] Elengedhetetlen járuléka emberi méltóságunknak is a belső és külső szabadság.”¹⁹ Ha pedig a személyiség tartalmi mozzanatait vizsgáljuk, akkor ezen „azokat az értékeket, eszményeket és eszméket értjük, melyekre a személyiség tevékenysége és életvezetése irányul. Ezeket az értékeket (igazság, szépség, jóság, szentség, gazdasági, stb. értékek) éppen az értelem és az érzület közös munkája fedi fel a személyiség számára és teszi őket előtte vonzóvá, kötelezővé, egyszóval: értékessé. [...] hozzátartozik az igazi személyiség teljességéhez, hogy tudjon tisztelettel meghajolni az értékek világa előtt. A tisztelet, a pietás: a szellem szűziessége – a szellem olyan attitűdje, melyben meglátjuk a dolgok lényegének titkait és létezésük értékmélységeit, tehát valóban rokon az alázatossággal, a mindent tárgyilagosan látó s éppen azért sem nem felfuvalkodott, sem nem önkicsinylő életfelfogással. [...] Az értékek tisztelete természetesen nem lehet kritikátlan, nem lehet vak; de az értelem kritikáját – az igazság mérővesszejének alkalmazását – aztán követnie kell a személyiség egész önátadásának a tiszteletben. És minél dúsabb valamely személyiségnek értéktartalma, minél több értéket tisztel és valósít meg önmagában s a körülötte levő világban, annál inkább bízunk ben-

¹⁸ Vö. VÁRKONYI i. m. 739.

¹⁹ VÁRKONYI i. m. 740.

ne. [...] az értéktartalom bizalomra, tiszteletre, sőt szeretetre gerjeszti a szemlélőt az ilyen személyiség iránt; a kettő közösen a felelősségre képes személyiséget jellegzi. Az értelemben és az érzületben még egy más hatóerőt is megkülönböztethetünk: ez a lelkiismeret, amely egyfelől (finom) érzék az erkölcsi értékek fennállása és megvalósulása feltételei iránt, másfelől bizonyos erkölcsi szükséglet kifejeződése, végül pedig az értelemnek közvetlen gyakorlati ítélete abban, ami az erkölcsi érték világában szabad vagy tiltott dolog. A lelkiismeret voltaképpen nem más, mint az erkölcsi érzület alapja, lehetősége, melyen a cselekvések egész világa nyugszik. Ha most arra a kérdésre akarunk felelni, miképpen fedezi fel a személyiség az értékek világát és benne különösen az ő számára jelentős felkarolandó értékeket, akkor erre feelve két axiómát állíthatunk fel; az egyik: tudás a legjobb lelkiismeretünk szerint, – a másik: lelkiismeret a legjobb tudás szerint.²⁰ Ezeknek az axiómáknak a következetes érvényesítése kíméli meg a személyiséget az elfogultságtól, a fanatizmustól, az előítélettől, a felületességtől, a kényelmességtől, a közömbösségtől, vagyis tesz a szó legigazabb értelmében alázatossá. Érett személyiséggé csakis az az egyén válhat, akinek „tudása az igazságok és értékek [...] lehető legnagyobb teljességére törekszik s ebben a legjobb lelkiismerete szerint igazodik; és viszont lelkiismeretét a legjobb tudása szerint követi cselekvéseiben. Nem más ez, mint a léleknek lehető legbensőbb özszeolvadása (uniója) az igazságokkal és értékekkel.”²¹

Az emberi személyiség ebben a felfogásban is csak küzdelmek árán érik be, vagyis megvalósítandó feladat is. Az emberi személyiség tökéletessége nem érheti el ugyan az istenség tökéletességét, de isteniesülhet és isteniesültté is kell válnia. Ez a vonás pedig hősiessé teszi a tökéletesedni vágyó embert. A hősiesség úgy jelentkezik, mint maga is sajátos erény, aminek segítségével a személy védi erkölcsi függetlenségét, őrzi a jó feltétlen akarásának készségét, a legnagyobb eltérítő erők közepe is. Az erény megszerzésének első feltétele az önuralom, aminek eszköz jellege van, hiszen a fegyelmettség jóra és rosszra egyaránt képesít. Már maga az önuralom is sok önlegyőzés eredménye, s ennek talaján fejlődik az erény, vagyis a jóra való hajlandóságban való visszafordíthatatlan megszilárdulás. Az önuralom is rokon a hősiességgel, de már erény, mivel a hősiesség révén megszűnt a rosszra való hajlam. A hős „már nem a saját rossz hajlamaival küzd és tulajdonképp már nem is nagyon küzd. A nagy küzdelmet és hajlamainak végleges rendezését előbb kellett véghezvinnie és csak ezután lehetett hős.”²² Ennek az értékek birtoklásáért folytatott harcnak elvei még az alábbiak: „önlegyőzés és önzetlenség egyfelől, – kellő felszerelés és lelki taktika másfelől az értékvilág megvalósítása érdekében. Az a harc ugyanis, melyet minden személyiségnek meg kell vívnia (életdráma), a dolog természete sze-

²⁰ VÁRKONYI i. m. 740–741. Megjegyezzük, hogy „érték szubjektív szempontból az, amivel azonosítjuk magunkat, de nem felületesen és pillanatnyilag, hanem amiről felismerjük, hogy örökre és feltétlenül azonosulnunk kell vele szubsztanciális énünk érdekében. Az etikai érték az akaratnak nem kívülről jövő szabálya, de lényege: tartós nem-követése a személy pusztulását vonja maga után.” Vö. NOSZLOPI László: A bensőség etikai vizsgálata. *Athenaeum*, 1929/1. 134.

²¹ VÁRKONYI i. m. 742.

²² NOSZLOPI László: *A szeretet. Etikai tanulmány*. Budapest, Pantheon, 1932. 27.

rint áldozathozást kíván. Már maga az értékek felismerése és tisztelete is bizonyos lemondást jelent egocentrikus, önző alaptörekvésünkről, az önérvényesítésről, vagy legalább is azt követeli, hogy önérvényesítésünket az objektív értékeken, ezek megvalósításán keresztül keressük. [...] Önlegyzés, önuralom, önzetlenség és aszkézis ilyenformán a valódi személyiség önkifejtéséhez tartoznak. De ide tartoznak azok az aszkétikus eszközök is, melyeket az értékmegvalósítás technikájának nevezhetünk el: a szolgálat szelleméből fakadó alkalmazások és eszköz-alkalmazások az igazság érvényesülése és megvalósítása végett.”²³ Vagyis az „erkölcsi érettség és tapintat próbáját az dönti el, mennyire képes az ember magát a különböző helyzetekben feltalálni, mennyire tudja a pillanat parancsát megérteni, milyen erővel és határozottsággal képes a helyzet mostohaságával megküzdeni.”²⁴ Ez a felfogás arra ébreszthet rá bennünket, hogy a méltóságát birtokba vevő embernek szabadon, de mintegy szükségszerűen kell vállalnia az emberré válás, az erkölcsi állapot, erény kivívásának harcát. Nem elég tehát a külső, közösség részéről érkező hatás, azt nem szabad mechanikusan átvenni, a közösség közvetítette értékeket az egyénnek interiorizálnia kell.

5. *Borbély Kamill OSB* pedagógus-teológus modellje szerint az emberi személynek, mint értékcentrumnak különböző értékek hordozójává kell lennie, s azok sajátos értékhierarchiáját egész mentalitásának és tevékenységének tükröznie kell. Az embernek az adott cselekvési szituációban mindig a legmagasabb érték szerint kell döntenie. Őt nagy csoportra osztotta az értékeket, az emberi élet nagy és birtokba veendő javait: Vannak 1. az anyagi javak, melyek szükségesek és hasznosak az emberi élet fenntartásához. 2. Maga az élet, az emberi élet is alapérték, s ennek kifejeződése az egészség, melyre minden normális ember természetes módon törekszik. 3. A személyiség értékei a kifejlődött ember szellemi tulajdonságainak összességét jelentik. Az érett személyiség ugyanis tudatában van a maga testi, lelki és szellemi erőinek, készségeinek. Különbséget tud tenni értékes és értéktelen cselekvés között és szabadon választ közülük, amiért felelősséget érez. Ez a felelősségvállalás adja az embernek a függetlenség tudatát és a szabadság érzetét, vagyis az emberi méltóságot. 4. Az emberi közösségek (család, nemzet, állam, egyház) hordozzák az ún. kulturális értékeket. Ezek nemcsak lehetővé teszik az emberi személyiség kibontakoztatását, hanem olyan szellemi értékeket hordoznak, amiket az egyes ember maga sem létrehozni, sem pedig teljesen birtokolni nem tud (nyelv, tudomány, művészet, jog, vallás stb.). Végül 5. az abszolút jó értéke: az előbb említett négy értékcsoporthoz nem tudja mindenestül kielégíteni az ember vágyakozását, igényeit, mivel a végtelenre vágyik. Ez lenne a vallási érték, mely az értékek csúcsán áll, hiszen az emberi élet értelmének beteljesítőjeként mutatkozik. Természetesen az öt értékcsoporthoz egyszerre igyekszik érvényesülni az emberi életben, de az emberi életvezetés vezérének a legfőbb értéknek kell lennie. Ezért a felsorolás egyúttal értékhierarchiát is jelez. Minden cselekedtünk az erkölcs normája alá esik: az anyagi javak használata, az élet fenntartása,

²³ VÁRKONYI i. m. 743.

²⁴ KECSKÉS Pál: *Az erkölcsi élet alapjai*. [Keresztény Bölcséleti Írások 4.] Budapest, Jel, 2003. 86.

az emberi személyiség kibontakoztatása és a kulturális javak művelése egyaránt. Az emberi tevékenység csak akkor válik emberivé (etikussá), ha az alacsonyabb rendű szolgálja a magasabbat, s ha az alacsonyabb rendűt azért valósítjuk meg, hogy létrejöhessen a legmagasabb rendű cél, vagyis az Isten szolgálata.²⁵ Ebben a modellben szintén feladatként, küzdelemként jelenik meg az értékhierarchia helyes birtokba vétele és érvényesítése. Más szóval küzdés, szenvedés révén tanuljuk meg helyesen használni a szabadságunkat.²⁶

6. *Szentmártoni Mihály SJ* pszichológus-teológus felfogása szerint a teljes emberséget, vagyis az emberi méltóságot az érett személyiség kifejlődése jelenti, melynek három lényegi komponense van: az érzelmi kiegyensúlyozottság, az erkölcsi nagykorúság és a vallási érettség.²⁷ Mindegyik dimenzió kialakításának sok és sokféle buktatója van, melyekkel szemben fel kell venni a harcot. Alapvetően kölcsönösen meghatározzák egymást ezek a dimenziók. Aki megtalálta életeszmenyét és szerinte él, nagy lépést tett érzelmi kiegyensúlyozottsága érdekében is, hiszen a választott alapértékkel mintegy egyesül az érzelmi élete. Az erkölcsi tudat kialakításakor képessé válunk arra, hogy az én szempontjából tudjuk a legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint megítélni az életünk eseményeit, s ezáltal életünket jól alakítani. A fejlett vallási tudat pedig hasonlóra képesít minket az istenség vonatkozásában, ugyanis mintegy az ő szemével látjuk, értékeljük immár az énünket, a világunkat, az egész tevékenységünket. Ezért az érett személyiségű embert az a képesség és készség jellemzi, hogy „szabadon választott vagy elfogadott élethivatásában egységbe tudja építeni múltba nyúló, de jövőre irányuló jelenét. [...] A beépítés azt jelenti, hogy az ember képes egy vízióban egyesíteni, egységes világképbe építeni minden tudatos és tudatalatti dimenzióját. Érettnek tehát azt az egyént mondhatjuk, aki képes beépíteni, integrálni személyiségének három távlatát: múltját, jelenét és jövőjét.”²⁸ Ez a modell rávilágít arra, hogy az embernek levés hivatás, amit mindenkinek személyesen meg kell keresnie; nem is annyira alkotja, inkább megtalálja a világnézetét és arra építi az életét.

²⁵ BORBÉLY Kamill: *A keresztény életalakítás elmélete*. Pannonhalma, Főapátság, 2009. 57–59.

²⁶ C. S. LEWIS: *A fájdalom*. Budapest, Harmat, 2008. 67.

²⁷ „Az ember, aki testi fejlődésében elérte, és kibontakoztatta genetikailag adott, örökletes lehetőségeit, és már képes utódokat nemzeni, biológiailag érettnek tekinthető.” Vö. BERENTÉS Éva: *Az érett személyiség*. Budapest, Saját Kiadás, 2012. 35. Az érzelmi érettség „azt jelenti, hogy az egyén elsajátította azokat az érzelmileg megalapozott értékeket, gondolkodási, viselkedési és cselekvési szokásokat, amelyek az ő motivációs bázisának az alapját képezik. E nélkül nincs tartósan se egyéni, se társadalmi hatékonyság. Az érzelmileg érett ember a külvilággal harmóniában él, önmegvalósításra képes, kölcsönösségre épülő emberi kapcsolatainak segítségével megvalósítja céljait, megszerzett tudását eredményesen alkalmazza. Értékrendje, viselkedése és tevékenységének eredményessége között természetes megfelelés van”. Vö. BERENTÉS i. m. 36. A szellemi érettség „azt jelenti, hogy az egyén elsajátította az absztrakt fogalmi gondolkodás képességét, aminek természetesen vannak a biológiai érés által determinált feltételei, de alapvetően nevelés és oktatás eredményeképpen alakul ki. Ha valaki nem képes az eredményes társadalmi alkalmazkodáshoz szükséges minimális tudás megszerzésére, ha a környezet jelenségeit képtelen rendszerként értelmezni, valamint az őt ért hatásokat felfogni, akkor szellemileg éretlennek tekinthető.” Vö. BERENTÉS i. m. 35.

²⁸ SZENTMÁRTONI Mihály: *A személyi érettség felé*, [Teológiai Kiskönyvtár IV/2b] Róma, 1978. 27.

7. *Horváth Sándor OP.* filozófus-teológus felfogása szerint az ember a) személyes: vagyis önértéke és sajátos bensősége van; b) társas (szociális): vagyis embertársaival testvéri viszonyra törekvő; c) értelmes természetű (vagyis szellemi lény, aki nem független, de önálló, legalábbis bizonyos határok között önrendelkező, felelősen döntő) és d) vallásos: vagyis világnézetet, vallást alkotó lény, aki a megismert Istent feltétlenül tiszteli. Világnézeti értékelése is szükségképp az önmagához, embertársaival, a világhoz és az istenséghez való viszonyának tisztázására vonatkozik, melyekben a kell, vagyis a kötelesség eleme a domináns.

Az ismertetett modellek nagy vonalakban hasonló dolgokat árulnak el az emberi személy struktúrájáról és működéséről. Elemzésükből kitűnik, hogy az ember olyan érző, vágyó, értő és értékelő élőlény, aki képes biológiai adottságait is bizonyos határok között megváltoztatni; olyan lény, aki képes érzületét, érzelmi világát is újra- és átprogramozni; olyan lény, aki szellemvilágát is képes átalakítani, vagyis világnézetet kialakítani, szükség esetén cserélni (újjászületés, egyszer, kétszer, többször született ember). Sőt, ahhoz, hogy emberségét, méltóságát birtokba is vegye, készen is kell lennie egész életében ezekre a korrekciókra, önkorrekciókra. Ez a küzdelem főleg addig fájdalmas, amíg el nem készül a belső és végleges tűzfal (a jellem), az igazi személyre szabott spiritualitás, mely képessé és késszé teszi az embert arra, hogy mit és hogyan engedjen be belső világába, illetve hogy mit és hogyan engedjen ki onnan.

A fenti modellek tanulmányozása alapján megállapíthatjuk az emberi személyről azt is, hogy 1. értelmes lény, s ezért a dolgok rendjében az értelmet keresi és tetteit értelmi felismerések szerint irányítja; 2. egyúttal erkölcsi lény is, aki tudatában van elszakíthatatlan kapcsolatainak, amelyek az istenséghez és embertársaival fűzik; tudatában van ebből fakadó felelősségének és magatartását ehhez igazítja.²⁹ 3. A személyiség kialakulása, a valakivé válás,³⁰ szoros kapcsolatban van az erkölcsi tudattal. Az erkölcsi tudat ugyanis totalizáló, de nem totalitárius jellegű; ez adja meg az emberi tudatnak az egységét és a személyiség kiegyensúlyozottságát. 4. Az embernek különféle – biológiai, pszichológiai és szellemi – szükségletei vannak, melyek nélkül nem tudja kifejleszteni képességeit, nem tudja megérteni ember voltát, emberi méltóságát. Nemcsak értenie, hanem szükségképp értékelnie is kell a világ történéseit, s ez az ismeret és értékelés hiteken, reményekben és szeretetben csúcsosodik ki. Az embernek tehát létszükséglete a világnézet, vallás alkotása és az ahhoz való hűsége. 5. Az ember teremtményként fogja fel magát, úgy, mint aki nem a Lét abszolút ura.³¹ Ha tehát az ember csak teremtmény, nem ismerheti léte tartalmát és

²⁹ MIHELICS Vid: *Katolikus tanítás a tulajdonjogról.* Budapest, Új Ember 1946–47. 19.

³⁰ R. CARL ROGERS: *Valakivé válni. A személyiség születése.* Budapest, Edge, 2010.

³¹ Úgy ismeri fel és el magát, mint okozatot, mely okot követel. A „cél gondolata felteszi a végcél eszméjét. A mulandóságot az örökkévalóságra, a változást a változatlanra, az esetlegest a szükségképpire, a végest a végtelenre, a feltételest a feltétlenre, a korlátozottat a korlátlanra, a részt az egészre, a sokat az egyre, a tökéletlent a tökéletesre vonatkoztatva vagyunk csak képesek felfogni. Nincsen relatívum abszolútum nélkül: ez az intellektuális alapbelátás az Isten-eszme eredete, ezen alapulnak az Isten-bizonyítások is. [...] A Mindenséggel szemben kérdezhetem: Miért épp ilyen a valóság, és miért nem más? Tudom továbbá, hogy önmagamot nem teremtettem, noha szabadsággal rendelkezem.

feladatát a maga teljes mélységében és magasságában. Ezért értékelésében tévedhet is. 6. Az életét kibontakoztató javakat nemcsak kellő időben, módon, mennyiségben és minőségben kell birtokolnia, hanem számára kötelesség is általuk személyiségét kibontakoztatni. Az emberi élet kibontakoztatásának a kötelessége alapozza meg az ember biológiai, pszichológiai és szellemi szükségleteit. 7. Az ép és hitelesen megélt világnézet és vallás valódi erőforrás és egyfajta életkeret, szellemi, érzelmi immunrendszer is az ember számára. Nélküle megbetegszik és idő előtt meg is hal. 8. Az egyént körülvevő közösségnek, mint a kultúra hordozójának nagy a felelőssége abban, hogy az igaz értékeket közvetíti-e a mindenkor új nemzedéknek; ebben a közvetítő munkában nem szabad magára hagynia az egyént, felelős ugyanis az értékek helyes interiorizálásáért is.

3. A világnézet és a vallás kapcsolata

Az emberi személy méltóságát alapvetően erkölcsi tudatának minősége határozza meg. Ennek mintegy előfeltétele az érzelmi érettség és betetőződése a vallási tudat, ámbar e tényezők kölcsönösen és erőteljesen hatnak egymásra.

A világnézet, mint meggyőződés a vallás jellegét ölti, és pedig azért, mert a meggyőződéses ember az általa igaznak tudott, hitt értékek szerint él, eszméit és eszményeit a legnagyobb áldozatok árán is szolgálja. A világnézet alapvetően etikai jellegű, melyre aztán felépülhet az adott társadalom jogi és illemkódexe is.

A világnézet és a vallás problémája óhatatlanul felveti az igaz világnézet és az igaz vallás kérdését, hiszen az eddig mondottak inkább formális jellegűek voltak. Szubjektíve igaznak tarthatunk egy világnézetet, ha a legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint alakítottuk ki és ragaszkodunk hozzá. Objektíve az a világnézet és vallás igaz, melyben az elfogadott igazságok nemcsak a hívő számára igazságok, hanem a tárgyi valóságban is azok. Itt állandó feladat a tanulékonyság kivívása, megőrzése, mivel minden érték az igazság ruhájában és ezzel az erkölcsi imperatívussal jelentkezik: fogadj el, valósíts meg! Az idők során a világnézet és a vallás annyiban fejlődik, amennyire megközelíti az igaz világnézetet és igaz vallást; ha távolodik ettől, akkor visszafejlődik. Az egyes világnézeteket és vallásokat főleg az különbözteti meg egymástól, hogy a világnézet, a hit logikai általánosságát milyen metafizikai általánossággal, tartalommal töltik meg.

Úgy gondoljuk, hogy az ember ön, világ és Isten-értékelését a lehető legtökéletesebb módon a názáreti Jézus végezte el, s adta az emberiség számára időtálló szellemi örökségül. Az Ő értékelése szerint az embereknek egy a méltósága az emberség tekintetében,³² ezért kell minden embert a testvérünknek tekintenünk. Ezt a progra-

Aki teremtett engem, az közelebb áll hozzám, mint önmagam. Amikor szabad vagyok, egészen önmagam vagyok, akkor sem vagyok tehát egészen önmagam és a magamé. Ez a gondolatmenet aztán vagy dachoz vezet a létezés gyökerével szemben, vagy pedig bizalomhoz és odaadáshoz a Megfoghatatlan iránt. [...] Ezért nincsenek teljesen vallástalan emberek. Ha a vallásosságot elnyomjuk, a tévelygés, babona és okkultizmus lép fel pótlék gyanánt.” Vö. NOSZLOPI (1937) i. m. 272–273.

³² Az emberi tehetségek viszont különböznek, ezért az alapvető egyenlőség nem jelent abszolút egyen-

mot az emberiség sohasem tudta igazán megvalósítani, még a virágzó keresztény középkorban sem hatotta át a társadalmi tudatot kellően ez az eszme.³³

Világnézeti értékelésünkben segíthetnek (és sajnos, gátolhatnak is) a korábbi nemzedékek tapasztalatai, illetve különösen nagy segítségünkre lehet – feltéve, ha jól értjük – a keresztény világlátás. Ennek okai: 1. A kereszténység meg tudja rajzolni a természet és a természetfeletti közti határvonalat; ez pedig a természet körének a világosabb felismerését teszi lehetővé. 2. A keresztény ember törődik önmagával, lelkével, ezért énjére gondot fordít, felelősnek érzi magát lelkéért, és vigyáz, hogy annak kárát ne vallja. A kereszténységben szemléli magát az ember először belülről, a természettől különválva, beleállítva a történelembe. A keresztény ön-elemzésben ezért a modern lélekismerésnek is termékeny csírái rejtőznek. Egyik előnye a többi vallással szemben, hogy a leginkább emberismerő vallás, ismeri az embernek nagyságát és gyarlóságát, erényét és bűnét. Amin azonban a keresztény többlet leginkább nyugszik, az Jézus Krisztus utolérhetetlen személyisége, továbbá az a körülmény, hogy Jézus történeti személyiség, szemben más vallások alapítóival, akiknél ez utóbbi nem mindig biztos. Sőt, a kereszténységet az összes vallások legmagasabb rendűjének, a lehetséges legmagasabb rendű vallásnak kell tekintenünk. A kereszténység fölényét épp az a körülmény is bizonyítja, hogy más vallásoknak tanait, tételeit, szokásait a legalkalmasabban szintén keresztény formában fejezhetjük ki, mindezeket tehát a kereszténység magában foglalja.³⁴ 3. A keresztény felfogás szerint a Teremtő különbözik a teremtéstől, tehát ha Isten kölcsönadja a látását az embernek (és az abszolútumról való felfogásunk mintegy ezt képezi le!), akkor ez adja elvileg a legtárgyilagosabb értékelés lehetőségét. 4. Ha a keresztény hit meggyengül, ott a történelmi tapasztalat szerint egyrészt teret szokott kapni a) az anti-intellektualizmus: az igazság megvetésével, a szkepszis mérgével; b) az ökoljog jut uralomra a valódi jog és erkölcs megvetésével, az akarnokok, az erkölcsi törpék sokasodásával, akik nem jobbak, hanem csak többek akarnak lenni, vagyis mindenáron érvényesülni. Ez nem kedvez az igazi egyéniség, vagyis a jellem kiművelésének. c) Elhatalmasodik a racionalizmus a maga gépi, főleg haditechnikájával, nyomában a természet kizsákmányolásával; d) a kollektívizmus, az eltömegesedés, mely új rabszolgaságot termel ki (embertelen-

lőséget. Ezért a különbözőt a különböző módon elbírálás elvét is alkalmazni kell az emberi kapcsolatokra, tevékenységekre: „Az igazságosság nem egyenlőség. Olyan ez, mint a zene: harmónia különböző hangszerek között, mindegyik a maga helyén, mindegyikre szükség van, de mindegyik alárendeli magát az egésznek. És mivel az igazságosság nem egyenlőség, nem szabad mindenkit egyenlőképpen kezelni. Az igazságosság azt jelenti, hogy az egyenlőket egyenlőképpen kell kezelni, míg a nem egyenlőket nem egyenlőképpen. Idős és fiatal, férfi és nő, szülő és gyermek, báty és öcs, nővér és hűg, báty és nővér – minden hangszernek a saját kottáját kell odaadni.” Vö. KREEFT (2004) i. m. 89–90.

³³ „A társadalom jogrendszere mindig pogány maradt. [...] még a középkorban is; sehol sem szervezték a társadalmi rendet az egyenjogúság alapján, hanem mindenütt a kiváltságok, egyes kiváltságos személyek és rendek alapján; ez történt a középkorban; ma meg az átkozott pénznek alapján emelkedik a cseréplábi kolosszus.” Vö. PROHÁSZKA Ottokár: A modern szegénység és az evangélium. In PROHÁSZKA Ottokár: *Iránytű*. [Prohászka Ottokár Összegyűjtött művei XXII.] Budapest, Szent István Társulat, 1929. 22.

³⁴ NOSZLOPI (1937) i. m. 238–241.

né válik a munka is). Ugyancsak veszedelmes következmény e) a lapos utilitarizmus, mely csak a kellemesre és a hasznosra irányítja az érzéseket, ami ezért előbb-utóbb kiábrándultságot vált ki.³⁵ Mindezek a társadalmi folyamatok aztán illúzióvá teszik akár a szabadságot, akár az emberi közösséget, sőt, magát az emberi méltóságot és az azt kifejező emberi jogokat is.

Minden világnézet óhatatlanul egyfajta hitben, reményben és szeretetben jut kifejezésre, amivel az én mintegy azonosítja magát. A vallás adja a legszélesebb értelmezési horizontot, s adja a világnézethez, a viselkedéshez a legszilárdabb legitimációt, mivel nem csak az emberi értelem és tekintély felhatalmazását adja, hanem az Istenét is.

4. Az emberré válás erkölcsi imperatívusza, mint kötelesség alapozza meg az emberi méltóságot, valamint az emberi jogokat

Az ember, ahhoz hogy elfoglalhassa méltó helyét és rendeltetését a világban, először is biológiai, pszichológiai és szellemi szükségleteit kell a társadalomnak (a közjónak) biztosítani, illetve magának kell e szükségleteket előteremtenie. Másodszor meg kell szelidítenie érzelmi, és szellemi erőit, vagyis meg kell tisztítania szívét a destruktív érzelmektől, tudatát a tévedésektől, romboló eszméktől. Így az emberré válás kötelessége alapozza meg a különböző javakhoz való alapvető jogait.

Hogy emberi jogainkkal megtanuljunk helyesen élni, világosan kell látnunk emberré válásunk szükségleteit. Ezért először is becsüljük meg a korábbi nemzedékek világnézeti és vallási tudatot tágító, gazdagító erőfeszítéseit. A történelem ugyanis nem velünk kezdődött. Ne felejsük el XVI. Benedek pápa figyelmeztetését: „A cselekvés bölcsesség nélkül vak, a bölcsesség szeretet nélkül terméketlen.³⁶ A jogok, s az úgynevezett alapvető jogok is feltételezik a kötelességeket, és ezek nélkül önkényes lesznek. [...] az egyéni jogok, ha elszakadnak a kötelességek ésszerű kereteitől, elszabadulnak és a gyakorlatilag határtalan, minden feltételt nélkülöző igények spirálisát hozzák működésbe. A jogok eltúlzása a kötelességek mellőzésébe torkollik. A kötelességek behatárolják a jogokat, mert olyan antropológiai és etikai keretekre figyelmeztetnek, amelyek igazságába az utóbbiak is beilleszkednek, ezért nem válnak önkényessé. Így a kötelességek a jogokat erősítik. [...] a kölcsönös kötelességek-ből való részesedés sokkal hatásosabban mozgósít, mint a jogok pusztá követelése.”³⁷ Hasonlóan megfontolandó Peter Kreeft véleménye, melyet Konfucius ajkára ad: „Az erkölcsi jóság sokkal fontosabb, mint a szabadság vagy a jogok, bármennyire is meg-rázó, [...] csakis az erényes emberek lehetnek szabadok, és csakis az erényes emberek fogják önként biztosítani a másoknak a jogait. Tehát az erény a gyakorlati meg-alapozása a jogoknak és a szabadságnak, nem pedig fordítva.”³⁸

³⁵ NOSZLOPI (1937) i. m. 362–366. Ugyancsak NOSZLOPI László: *Megmentő és felemelő szeretet. A mai tudomány a szeretetről*. Budapest, Ecclesia, 1975. 85–105 és 137–154.

³⁶ XVI. BENEDEK PÁPA: *Szeretet az igazságban kezdetű enciklikája*. Budapest, Szent István Társulat, 2009. 39.

³⁷ Uo. 59–60.

³⁸ KREEFT (2004) i. m. 90.

Épp emiatt az erkölcsi és vallási tudat ébresztése és fejlesztése elemi érdeke minden társadalomnak. Ennek első fázisa a személy kellő szocializálása, ráébredtése alapvető kötelmeire. A kellő világnézet és vallás kialakítása minden ember emberre válásának szükségszerű feltétele. Ennek kialakítása akkor a leggyümölcsözőbb, ha egységes világnézeti és vallási felfogásban tanítjuk a következő nemzedéket. Ez a nevelési szisztéma segíti leginkább a valóságérzet kialakulását, a következetes gondolkodást, az értékek és hierarchiáik helyes felbecslése készségének kifejlődését.

Az ember olyan lény, aki megvizsgálja élete körülményeit, léthelyzetét, és megálapítja életének fontos értékeit, javait, céljait, vágyait, igényeit; felismeri sajátos, ember voltából eredő hivatását, vagyis az ember voltban rejtőzõ erkölcsi értéket és a belõle eredõ kötelességeit. A hivatásból végzett munka épp a tevékenységben felismert erkölcsi érték önzetlen szolgálatában, szeretetében áll. Ezért az alapvetõ emberi jogokat ezek az emberi hivatásból eredõ kötelmek alapozzák meg. Hogy az emberi lét mire van hivatva, ezt az ember a mindenkori ismeretei és életérzése alapján alkotja meg, s ebben a világnézetet, vallást alkotásban sajátos módon nyilvánul meg önrendelkezése. Egyfajta *optio fundamentalis* ez, sõt, a legalapvetõbb, melyben hitet tesz, mintegy végsõ ítéletet mond önnön, a világ és az istenség természetérõl, vagyis az önmagához, a világhoz és az istenséghez való viszonyáról. Ennek a végsõ ítéletének fényében hozza meg mindennapi döntéseit, vagyis a világnézete érzéseit, gondolatait és tetteit alakító meggyõzõdésnéként funkcionál. Ezt a világnézet-alkotást mindenkinek, aki értelme elégséges használatára eljutott, személyesen kell megtennie, illetve minden nemzedéknek is újra meg kell fogalmaznia értékrendjét. Fogalmazhatunk talán úgy is, hogy ebben áll az egyén és egy nemzedék felnõtté válása, ez az õ tûzkeresztje. E tekintetben hol az egyén alkot eredetit, hol pedig a nemzedék köztudata hordozza a vezéreszméket.³⁹ Ez a végsõ értékelés, mivel újra és újra megteendõ, akár az egyén életében, akár a történelem során, hol jobban sikerül, hol kevésbé. Ritka az olyan kor, amikor mind a három nagy eszme – az én, a világ és az isten is –, és kölcsönös viszonyuk is kellõ hangsúlyt kap. Történelmileg elõször a világon, majd az istenségben volt a hangsúly, ma pedig az én tartja túlságosan bûvületében az embert. Talán eljön hamarosan egy olyan idõszak, mely mindhármát, mindegyiket a maga helyén fogja – és nemcsak elméletben – értékelni.⁴⁰ Az ember mindaddig elvételi a végsõ világnézeti értékelését, amíg vagy úgy dönt, hogy csak önmagának, vagy csak a világnak, vagy csak az istenségnek akar élni (vagy bármely kettõnek a harmadik ellenében). Mindháromért való a teljes értékû emberi élet. A világban én élek, s akkor élek Istenért, ha megérlelem személyiségetem.

Természetesen a nagy víta tárgya épp maga az ember, az emberi hivatás mibenléte, vagyis az ember helyének és rendeltetésének helyes kijelölése. Az embernek, mint fajnak, lényegében meghatározott, determinált a hivatása és az azzal járó kötelességei, ám a rá való reflexió, vagyis a világnézeti értékelés, lehet bármennyire tárgyilagos, mégis alapvetõen szubjektív marad. Épp a megfigyelõ jelenléte miatt,⁴¹ épp

³⁹ BRANDENSTIN Béla: *Etika*. Budapest, Szent István Társulat, 1938. 12–20.

⁴⁰ A probléma ilyen megfogalmazását Frenyó Zoltán kollégától hallottam.

⁴¹ Vö. „Mintha az univerzum ezt mondaná nekünk: az idõk kezdetétõl determinálva van az egész törté-

azért, mert nem mi vagyunk a lét valódi törvényhozói, urai. Ezért nem ellentmondás, ha az új világnézeti értékelésben időnként más – hol árnyaltabb, hol pedig elnagyoltabb – megfogalmazást kapnak az ún. emberi jogok. Nem maguk az ilyen kötelességek és jogok változnak, hanem a rájuk való reflexió, a vonatkozó világnézeti, vallási értékelés. El kell azt is ismernünk, hogy ebben az értékelő munkában nincs szükségképp fejlődés. Nem minden korban van kellő távlatunk.⁴² A kor felfogása, a történelmi tudat felszínessége, hiányosságai, a hatalmak érdekei nem mindig kedveznek egy valóban árnyalt és átfogó értékelésnek. Mindebből azt kell megállapítanunk, hogy az emberi jogok megfogalmazása és megalapozása is – szükségszerűen – újra és újra kísérlet, vagyis világnézeti értékelés tárgya marad.⁴³ Hiszen változik a tudásunk, vagyis a világra, az énré és az istenségre vonatkozó ismeretünk, s megvan a világnézeti (érzelmi) alaphangoltságunk is, vagyis nem tudjuk magunkat teljesen függetleníteni korunk eszméitől, életérzésétől. Szükségképp perspektivikus marad a látásunk. Elvileg azonban, a jövőben megvan a lehetősége annak, hogy pontosabban írjuk körül e kötelességek és jogok lényegi tartalmát. Ennek feltétele, hogy helyesebben lássuk az ember hivatását. Ebbe a kodifikációs munkába nem tilos bevonnunk a vallások tapasztalatait sem, hiszen az ismereteinkre és életfelfogásunkra óhatatlanul hatnak a vallások tanai is, mivel a végső kérdésekre adnak végső, de nem mindig végleges választ.

Ami pedig a vallásokat illeti, ezek a jobban vagy rosszabbul sikerült gyümölcssei a világnézeti értékelésünknek, melyek az ember sorsát az istenség oldaláról értelmezik. Az emberi hivatás lényegi része – a vallások szerint – az istenség megismerése és feltétlen tisztelete. A világnézet-alkotás koronája ezért a vallás, hiszen amilyen az istenség, olyan valamiképp az én, a világ sorsa is.

A különböző világnézetek és vallások ma már aligha élhetnek egymástól elszigetelten, ezért erőteljesen hatnak egymásra. Ez az egymásra hatás megmutatkozhat párbeszédben, perbeszédben, sőt, feloldhatatlan ellentétekben is. E hatás eredménye lehet a békés egymás mellett élés, a pusztá eltérés vagy egyenesen a burkolt, illetve nyílt konfliktus. Mindegyik vallás és világnézet, mivel meggyőződés, tehát a tudatot teljesen meghatározó, vagy inkább talán átható valóság, mellyel az én mintegy azonosult, ezért totalizáló, s épp e jellegénél fogva könnyen válhat totalitáriussá. A világnézeti értékelés mindenképp felveti a helyes és helytelen, a teljesebb vagy a ke-

net, de ezt ti soha nem fogjátok tudni bebizonyítani, sem pedig pontosan megismerni. Ez a furfang. A határozatlansági elv által tudtuk meg, hogy noha minden determinált, a végső valóság nem determinálható, vagyis nem határozható meg. Az univerzum e mögé a furfang mögé rejtette a titkát.” Vö. JOSÉ RODRIGUES DOS SANTOS: *Az isteni formula. Einstein utolsó üzenete*. Budapest, Kossuth, 2010. 249.

⁴² Pauler Ákos azt állítja, hogy nem minden kor alkalmas a nagy összefüggések felismerésére, és pedig azért, mert vagy túl közel megy az eseményekhez, vagy túl távol marad tőlük. Vö. PAULER ÁKOS: *Bevezetés a filozófiába*. Harmadik, javított és bővített kiadás (reprint újranyomás). Budapest., Danubia–Kairoshoz, 1933. 18–19., Péter Rózsa pedig úgy fogalmazza ezt a kérdést, hogy „lehet-e egy ponthalmazhoz egy kívül fekvő pontból úgy közeledni, hogy egyszerre valamennyi pontjához közeledjünk? A felelet: Ennek az a feltétele, hogy a kívül fekvő pont elég messze essék az egész halmaztól.” Vö. PÉTER RÓZSA: *Játék a végtelennel. Matematika kívülállóknak*. 8. kiadás. Budapest, Typotex, 2004. 10.

⁴³ Hasonló ehhez az erkölcsi tudat alakulása, kialakítása. Vö. PAULER ÁKOS: *Az erkölcsi oktatás elméletéhez*. *Magyar Paedagogia*, 1905. 257–270.

vésbé teljes értékelés, valamint az igaz vallás problémáját. Ez utóbbi problémát a kereszténység megjelenése bontotta ki, hiszen Jézus Krisztus úgy vonult be a keresztények tudatába, mint aki a lehető legigazabb módon értékelte az ember léthelyzetét, akár önmagával, akár a világgal és az istenséggel kapcsolatban. Ugyanakkor a Názáreti mindig csak az értelmes meghajlást fogadta el igaz hódolatként az embertől. Innen a valódi vallási türelem a kereszténység részéről.

Ami pedig a világnézetek és vallások piacát illeti, alapvetően türelemmel és megértéssel legyünk a más felfogású emberekkel; s ha mód és alkalom kínálkozik, cseréljünk eszmét felfogásainkról. Ne felejtjük el, hogy ugyanaz a szó, gesztus mást is jelenthet; illetve eltérő viselkedés is jelezheti ugyanazt az értéket. Legyünk nyitottak, s küzdjünk meg mindazokkal a tényezőkkel, melyek forrásai lehetnek a félreértésnek, a másik lebecsülésének, így például az előítélettel, a szórakozottsággal, a figyelmetlenséggel, a hanyagsággal, a tudatlansággal, a félelemmel, a szenvedélyekkel, a megszokással. Tanítsuk meg az embereket arra, hogy javaikat, vallási javaikat is értelemszerűen, rendeltetésüknek megfelelően használják. Ne legyenek javaikkal se tékozlók, se fukarok, vigyázzanak más értékeire, a környezet épségére is. Újra érzékennyé kell tenni az egyéni és a társadalmi lelkiismeretet, hogy ép magatartásminták legyenek elfogadottak, olyanok, amelyek a következő nemzedék tagjait megkímélik az érzelmi brutalitásoktól és olyan családi feltételeket biztosítanak, melyek lehetővé teszik a tartós szeretetben élést, mely a legnagyobb érzelmi védeltséget adja az embernek. E célok megvalósítása végett újra a nemzet napszámosaivá kell válniuk a pedagógusoknak, a lelkipásztoroknak, az értelmiségnek.

A világnézet és így az önrendelkezés kérdése a lehető legszorosabb kapcsolatban van tehát az emberi jogok problémájával, mivel ezek a jogok mintegy deklarálják, védik és előmozdítják világnézeti értékelésünk gyümölcsét, az emberi lét alap-szükségeit, alapjait.

5. Meghaladható-e az emberi jogokat megalapozó természetjogi érvelés?

Mivel a jogok és kötelességek is a szabad emberi cselekvést szabályozzák, ezért leginkább a norma szabad követése révén érvényesülnek. A polgár megérti a törvényt, hogy az érette is van, s az egész közösség javát is szolgálja, ezért, akár nagy áldozatok árán is a szabályhoz tartja magát. Ez az etikum motivációja. A szokás, a közfelfogás, mint meg nem kérdőjelezett társadalmi minta is lehet a jogkövetés oka, motívuma. A közhatalom kényszere is mozgathatja végül a jog érvényesülését. Fontos, hogy mindegyik jogkövető motívum az etikum szolgálatában álljon.

Az ún. alapvető emberi kötelességeknek és jogoknak az a fő funkciójuk, hogy indokolják, mintegy legitimálják a tételes jogot, felmutassák az ember volttal járó hivatást. Ezért is fogalmazták meg a történelem során többen úgy e kötelességeket és jogokat, mint amelyek együtt adottak az emberi természettel. Így keletkezett a természetjogi felfogás.

Mivel az emberi természet létéről, illetve annak határaitól eltérően vélekedtek a szakemberek, ezért az emberi jogok problémája a különböző világnézetek ütközőpontjává lett; sőt, ma már szinte politikai fikciónak, illúziónak, netán elérhetetlen utópiának tűnik. Mivel a politikai hatalmak a saját érdekeik elvtelen szekértolójává

tették az emberi jogokra való hivatkozást, ezért ez a tény különböző irányokban befolyásolhatja a problémára való reflexiót. Az értékelő ész juthat olyan következtetésre, hogy az ilyen jogok sorsa is hatalom dolga; s így az emberi jogok végeredményben nem megalapozhatók (a hatalom önkényéből ki nem szabadíthatók). Azok logikai általánosságát a mindenkor regnáló hatalom tölti meg érdekei szerint metafizikai tartalommal. Az igazságot kereső értelem pedig ebbe a felfogásba nem nyugodhat bele, hiszen ebben az alapkérdésben nem érvényesülhet az *auctoritas, non veritas facit legem* elve, hanem a *veritas, non auctoritas facit legem* elvét kell alkalmazni. Vagyis megállapítandó, mivel megállapítható, hogy mi is az alapvető tartalma e kötelességeknek és jogoknak; vagyis mire juthatunk, ha valóban törekszünk a tárgyilagosságra. Ez a szellemi irány újra a természetjogi felfogást fogja kutatása középpontjába állítani. Ebből a távlatból az alapvető emberi köteleességek és jogok tartalmi összegzése az idők során gazdagodik, mivel az új reflexió nem törli a korábbi igaz meglátásokat, hanem kiegészíti azokat.

A természetjog és a természetjogi érvelés, mint az arisztotelészi-tomista jogbölcselet heurisztikus és hermeneutikus készletének egyik alapfogalma teljességgel legitim, hiszen az emberi személy alapvető értékeinek, törekvéseinek, a személyiség kibontakozásának szükségszerű velejáróit fogalmazza meg. Nem állítjuk, hogy elvileg ne lehetne más találó kifejezést adni az emberi jogok alapjának, mint a természetjogot, ám a természet szó használata azért igen kifejező, mert egyszerre lét, megismerés és cselekvési elvként is funkcionál. Az emberi személy léttartalmát, léttökéletességét, megvalósítandó céljait tehát nagyon találóan fejezi ki e fogalom.

Az emberi természetre vonatkozó ismereteink az idő függvényében, amíg ember lesz a világmindenségben, valószínűleg bővülnek. Hogy helyesen ítéljük-e meg határait, valós igényeit és értékeit, ehhez mindig a kellő távolságra is kell mennünk a globális értékítélet meghozatala előtt. Hol közelednünk, hol pedig távolodnunk kell ahhoz, hogy a kritikus távolságba vagy közelségbe juthassunk. Ebben is rejlik ítéletünk helyessége, arányossága.

6. A személyiség identitása és a világnézetéhez (vallásához) való hűség

A világnézet (vallás) alkotása, illetve valamely már létező világnézethez, valláshoz való felelős csatlakozás az emberi önrendelkezésnek csak egyik oldala, ahhoz hűségnek is kell lenni, ez lenne az önrendelkezésünk másik oldala, vagyis az igaznak hitt, remélt, szeretett értékek mindennapi életre váltása. Ez nem jelent merevséget, sem korlát nélküli engedékenységet, hanem az értékek szilárd, de rugalmas érvényesítését.

A társadalom közvetít egyfajta világnézetet, vagy a világnézetek piaca kínálhat több portékát is. A szocializáció azt jelenti, hogy a gyermek és az ifjú átveszi az őt nemző és nevelő nemzedék értékrendjét. Ma ez az átadás és átvétel sok nehézséggel küzd. A kapott értékrendet a gyermek felnővén vagy elfogadja, vagy elutasítja, illetve módosítja, de mindenképp törekszik arra, hogy kialakítsa a személyes értékrendjét.

Mindenesetre, aki legjobb tudása és lelkiismerete szerint alakította ki világnézetét, s ezáltal kialakította és megszilárdította jellemét, az az ember egyrészt hűséges a felismert, elfogadott igazsághoz, másrészt pedig képes és szükség esetén kész arra, hogy módosítsa értékrendjét. A kiérlelt értékrend identitásként viselkedik, vagyis az

egyén személyes én-központjának értéktöltését jelenti, melyet az egyén hősiesen véd, s eme értékrend birtoklása miatt önérzetes, s tartja magát becsületesnek. Ezért gondolja, hogy a többiek részéről tisztelet illeti, mert ebben áll méltósága.

Vannak emberek, akik főleg rossz társadalmi hatások miatt, nem építik ki értékrendjüket. Többnyire éles logikával és nagy önérvényesítő képességgel rendelkeznek, de erkölcsi értékük a moral insanity kategóriájába tartozik. Vannak aztán emberek, akik többszöri kísérlet után tudják felépíteni végső értékrendjüket; őket nevezi a szakirodalom kétszer vagy többször születetteknek. A valódi értékrend kiépülése előtt nagy visszaesések is előfordulhatnak (vö. Raszkolnyikov-szindróma) a személyi érettségben.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a világnézetünk alakulása is alávetett a változás törvényének, s jó esetben fejlődik. Személyi érettségünk megtartása végett vállalnunk kell egyrészt a felismert értékhez, értékrendhez való hűséget, másrészt az újonnan felismert igazsághoz való hűség miatt bátornak kell lennünk az értékrendünkben szükséges változtatáshoz.

7. Befejezés

Az emberi személyre vonatkozó vizsgálódásainkkal tulajdonképp az emberi lény sajátos természetét kutattuk. A létezőknek megvan a maguk fájára jellemző léttartalmuk, ami kifejezi lényegüket, tevékenységüket, illetve az emberi szellem számára való megismerhetőségüket. Vizsgálódásunk eredménye az, hogy az ember egész lénye (biológiai, pszichikai és szellemi felépítése és működése) felelős életvezetést kíván, ami sajátos önrendelkezési döntésben és az ahhoz való hűségben mutatkozik meg, s ez a világnézet, illetve vallás alkotásának kötelezettsége.

Az emberré nevelés lényege az erkölcsi állapot létrehozása, hiszen az erkölcsi tudat adja az ember világnézeti értékelésének foglatatát, mintegy magát a személyiséget, annak identitását fejezi ki. Az erkölcsi tudatára ébredt ember felismeri, hogy mindent erkölcsi érzülete alapján ítél, s kell is ítélnie.⁴⁴ Világnézeti értékelésünk az erkölcsi tudatban válik *unitas multiplex*-szé.

Számunkra létszükséglet a világnézet, illetve vallás alkotása, mint önrendelkezésünk, sorsunk feletti rendelkezésünk. Ugyanakkor önrendelkezésünk jól körülhatárolt, hiszen a mindenséget értékelve épp azt fedezzük fel, hogy létbe nem mi szólítottuk magunkat; hogy más döntött létünk és lehetséges léttökéletességünk határai felől; hogy ezért nem vagyunk egészen önmagunknak sem a tulajdona. Fügünk a világtól, fügünk a Lét igazi tulajdonosától; ugyanakkor fügünk attól is, hogy milyen fogalmat (képet) alkotunk önmagunk emberi hivatásáról, a világról és az istenségről.

A világnézeti értékelés adja az ember számára léte legvégső értelmezési horizontját, így minden más identitásának alapjául szolgál. E horizont nélkül minden más identitása a levegőben lóg. Ám ezzel a mindenséget értékelő önrendelkezői aktussal sohasem készülhetünk el teljesen; ezért élettervünket időnként felül kell vizsgál-

⁴⁴ FINÁCZY Ernő: *Világnézet és nevelés*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd (Zeidler Testvérek), 1925. 3. és PAULER ÁKOS: *Az ethikai megismerés természete*. Budapest, Franklin-Társulat, 1907. 104–105.

nunk, korrigálnunk, illetve újra alkotnunk, valamint élettervünk megvalósítási módján is a helyzet kívánta, sugallta, követelte módon kell változtatnunk.

Amire világnézetünk kialakítása vagy változtatása során törekednünk kell, az az, hogy a legjobb tudásunk és legjobb lelkiismeretünk szerint járjunk el, valóban nyitottan az igazságra, elfogadva annak erkölcsi imperatívuszát. Az ember biológiai fejlődése immár a kultúra létrehozása óta kulturális fejlődés is, vagyis a kialakított világnézet is szerves módon visszahat az élet minőségére, sorsára. Ezért a kultúra, mint az előző nemzedékek által kipróbált világnézetek segíthetik a soron következő nemzedék világnézeti tájékozódását; ám ha a társadalomban destruktív eszmék, magatartásminták jutnak uralomra, az nagy veszélyeket jelent a jövő nemzedékei számára. Ezért a társadalom minden polgárának, és különösen is a közhatalom képviselőinek elsődrendű érdeke, hogy a következő nemzedék számára biztosítsa az érzelmi biztonságot, az erkölcsi nagykorúság és a vallási érettség elnyerésének feltételeit.

Az emberi jogok problémája ma a hatalmi harcok eszközévé lett, s így értve inkább fikciónak, már-már illúzióknak, vagy egyenesen utópiának kell azt tekintenünk. Az emberiség számára csak akkor jelentenek e kategóriák valóban védelmet, s ígérhetnek személyi kibontakozást, ha valódi alapjuk fényében értelmezzük őket. Ezt az alapot ma az emberi személy méltóságában látjuk, ám láttuk, hogy ez a szó is többféle embereszményt foglalhat magába, vagyis reménytelen az emberi jogok világnézettől független, illetve vallástól mentes megalapozása. Amire törekednünk kell, az az, hogy a legjobb tudásunk és legjobb lelkiismeretünk szerint járjunk el, valóban nyitottan az igazságra, elfogadva annak erkölcsi imperatívuszát.

Az emberi személy méltósága adottság és kivívandó feladat egyszerre. Cél a minden szempontból való érett személyiségre jutás. Ezt az emberi élet fő javainak, értékeinek, kötelmeinek a helyes feltérképezésével érhetjük el. E kötelmek adják közelebbi alapját az emberi jogoknak, melyek legfontosabbja a világnézet, illetve a vallás alkotásának és a hozzá való hűségnek a joga, mivel az minden más alapkötelességet és alapjogot kijelöl és megvilágít.

A világnézetek fejlettségében természetesen vannak különbségek, mindegyikben megvan az igazságnak valamely magva, különben nem hinnének benne az emberek, s így senki sem követné az olyan tanokat. Elvileg olyan világnézet közelítheti meg leginkább az értékek abszolút rendjét, mely a legtárgyilagosabb szemmel tudja nézni akár az embert, akár a kozmoszt, akár az Abszolútumot. Ehhez a keresztény felfogás áll a legközelebb, mivel egyrészt az embert teremtménynek tekinti, másrészt Isten ebben a felfogásban Teremtő, vagyis olyan valaki, aki független és különbözik ugyan a teremtésétől, ám egyúttal a világ felé fordul is. S ha az Ő szemével látunk, értékelünk, akkor ez adhatja számunkra elvileg a legárnyaltabb és a legtárgyilagosabb ítéletalkotás garanciáját.⁴⁵

A világnézet választásával mintegy identitást választunk, emberi hivatásunk betöltésének kereteit határozzuk meg; e lépéssel jelöljük ki helyünket és rendeltetésünket a mindenségben.

⁴⁵ NOSZLOPI (1937) i. m. 13.

Az alapvető emberi jogok megalapozása, bármire is hivatkozunk, akár az emberi személy méltóságára, akár az emberi természetre, vagy az emberi észre, mindig is világnézeti-vallási alapon történik. E jogokat új ismereteink fényében és világnézeti alapállásának megfelelően újra és újra meg kell, hogy fogalmazza magának akár az egyén, akár az emberiség. Ez a tétel nem jelent relativizmust, hanem az emberi megismerő- és értékelő képesség határaiból adódó feltételt. E szintézis nem szükségképp lesz az idők folyamán mindig jobban sikerült. A történelem során eddig a legjobb megközelítést – megítélésünk szerint – az arisztotelészi-tomista bölcséleti rendszer alkotta meg. Egyúttal tudunk egy közösségről, melyet isteni segítség is támogat abban, hogy az alapvető emberi jogokat az idők során mind tisztábban és helyesebben hirdesse, s ez a katolikus egyház.

Az emberi jogok sorsa végeredményben az egyes emberek, az egyes népek és az egyes államok kezében van, nem ugyan lényegük, hanem felismerésük, s még inkább érvényesítésük tekintetében. Mindaddig nem fognak kellően érvényesülni sem az egyén, sem a társadalom életében, amíg rá nem ébredünk (egyén és a hatalom képviselői) arra, hogy hatékony érvényesítésükhöz alapvetően erkölcsi erőre, vagyis erényre van szükség.

A mondottakból világosan kitűnik, hogy miért is nevezük az alapjogok alapjogának a vallás szabad megválasztásának jogát, mely minden ember számára lelkiismereti kötelesség is. Felelős választásunkkal minden más alapjognak lényegi tartalmát és számunkra kötelező, elkötelező voltát kijelöljük és így emberi identitásunk jellegét is óhatatlanul meghatározzuk.